

k částečnému samozásobení (ovoce, zelenina, okopaniny, drobné zvířectvo). Malá výměra pozemků i domu samotného odpovídala záměrům stavitele. Klíčová pro něj byla co nejrychlejší realizace stavby umožňující nábor nových pracovních sil, dále nízké náklady, které nezatěžovaly vrchnostenskou kasu a zároveň se nestaly finanční pastí pro nájemce, a také minimální nároky na prostor, jelikož stavební parcely ukrajovaly z dominikálního půdního fondu (v tomto ohledu mohla představovat jistou inspiraci i zkušenost z raabizace panských dvorů). V případě dělnictva se předpokládal jiný druh obživy, který stejně zneumožňoval současnou péči o hospodářství. Absence polností dělníky v koloniích odlišovala od pozdějších kovozezemědělců, nebo od familiantů (malorolníků), jejichž pozemky často vykazovaly obdobnou geometrickou dispozici.

ZÁVĚR

Stejně jako v hlavních průmyslových centrech českých zemí také na Blanensku se dostatek pracovních sil řešil výstavbou dělnických kolonií, které umožnily jejich stálou přítomnost a zajistily tak kontinuitu výroby. Blanensko patřilo k prvním regionům, které zasáhla vlna industrializace. Otázku ubytování zaměstnanců zde majitelé hospodářských provozů řešili již v druhé polovině 18. století. Na zprvu drobnější dělnickou zástavbu navázala v první polovině 19. století, v souvislosti s ekonomickým růstem zdejších podniků, masivnější výstavba. Výsledkem byl vznik desítky dělnických kolonií, které měly podstatný vliv na proměnu sídelní struktury. Tradiční vesnickou zástavbu navíc obohatily o nový, přísně liniový urbanistický prvek – nevelké typizované domky stavěné hustě vedle sebe na ulicovém půdorysu. Ačkoliv byly kolonie koncipované jako solitérní celky, díky vysoké stavební aktivitě se postupně organicky propojily se starší zástavbou. Prakticky ve všech případech se blanenské kolonie výrazně podílely na plošném i populačním růstu sídel, narušily jejich idylický, vesnický ráz a staly se významným urbanizačním prvkem. Nejmarkantněji se jejich urbanizační role projevila v bezprostředním okolí centra regionu, v Blansku, kde trojice kolonií započala proces postupného vytváření městské aglomerace. Postupný vývoj kolonií lze dobře dokumentovat na mapách stabilního katastru a mapách vzešlých z II. a III. vojenského mapování. Je z nich zřejmé, že se dělnické kolonie mimo jiné staly jedním z nejviditelnějších dokladů proměny krajiny v souvislosti s industrializační érou.

Sociálně prostorová struktura industriální Prahy

ÚVOD

Období industrializace představovalo ve vývoji evropských měst nejdynamičtější fázi prostorové expanze i největší proměny vnitřní organizace městského prostoru. Hlavní pozornost příspěvku je soustředěna na vývoj sociálně prostorové struktury, tj. změny v rozmístění sociálních, demografických a etnických skupin obyvatelstva, v Praze v průběhu industrializace. Příspěvek vysvětluje mechanismy proměny sociálně prostorové struktury v období přechodu od kompaktního preindustriálního na expandující industriální město. Vycházíme z předpokladu, že industrializace nejpodstatnějším způsobem proměnila 1. zejména vztah mezi bydlištěm a pracovištěm¹ a podnítila zcela novou funkční diferenciaci města;

2. vyvolala největší migrační přesuny v novodobých dějinách, zejména migraci z venkova do měst, ale i v rámci nově se vytvářejících metropolitních regionů;

3. iniciovala diferenciaci nových typů bydlení, které se začaly s oběma předchozími aspekty rozvoje průmyslového města vyvíjet.

Tyto procesy spolu s tržními principy ekonomiky začaly v industriálním městě „prosívat a třídit“² obyvatelstvo podle sociálních, demografických a etnických znaků do různých oblastí ve městě.

Cílem příspěvku je popsat a vysvětlit vývoj proměn sociálně prostorové struktury Prahy v průběhu industrializace a klasické urbanizace v 19. a 20. století. V úvodní části je naznačen výchozí kontext nejvýraznější přeměny uspořádání obyvatelstva podle sociálního, demografického nebo etnického statusu

1 Jiří MUSIL, Co je urbanizace, in: Zrod velkoměsta, Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, Praha – Litomyšl 2002, s. 7–53.

2 Harvey ZORBAUGH, The Natural areas of the city, Publications of the American Sociological Society 20, 1926, s. 188–197.

v preindustriálním období. Stěžejní část příspěvku je pak zaměřena na migraci diferencovaných sociálních skupin do města i v jeho vnitřní struktuře a dopady selektivní migrace na sociálně prostorovou strukturu města do konce 30. let 20. století. Práce vychází jednak z konfrontace názorů autorů zabývajících se v minulosti sociálně prostorovou strukturou Prahy, jednak využívá historických statistických dat pro rekonstrukci vzorců sociálně prostorové struktury města.

PROMĚNY SOCIÁLNĚ PROSTOROVÉ STRUKTURY PREINDUSTRIÁLNÍ PRAHY

Předznamenáním revolučních změn v organizaci městského prostředí Prahy byla poslední čtvrtina 18. století, která znamenala ve vývoji města podstatnou transformaci sociálního i fyzického prostředí. V roce 1781 byly vytvořeny podmínky pro migraci z venkova zrušením vazalství k půdě a vydáním tolerančního patentu. Sociálně prostorová diferenciace města byla však výrazná již ve středověké a raně novověké Praze. Bylo rozvinuto zejména charakteristické rozdělení Prahy na levobřežní „vládní“ a pravobřežní „obchodní“ centrum. Na Hradčanech byla soustředěna feudální elita, služebnictvo a rozsáhlý dvůr, v podhradí na Malé Straně byly především rezidence šlechty, ale například i kolonie umělců. Hradčany i Malá Strana se postupně zaplňovaly honosnými stavbami feudálních pánů a církve. Spíše než koncentrické uspořádání preindustriálního města³ se uplatňovala mikrodiferenciace v podobě dobrých a špatných adres jednotlivých více nebo méně exponovaných ulic.⁴ Sociální struktura obyvatelstva byla ovlivňována především relativně silnou migrací z venkova i ze zahraničí, která stačila většinou vyrovnávat ztráty obyvatelstva vzniklé vpády cizích vojsk nebo epidemiemi. Do Prahy se na přelomu 17. a 18. století stěhovalo ročně asi sto osob, které požádaly o měšťanské právo. Daleko větší část imigrace ovšem tvořily nižší městské vrstvy nebo lumpenproletářská chudina.⁵ Ekonomika města byla později ovládána cechy řemeslníků, kteří byli koncentrováni podle odvětví do jednotlivých částí města. Podobně byl organizován i obchod na tržistiších. Názvy některých pražských ulic i náměstí dokumentují tuto diferenciaci dodnes. Nejvýznamnější zástupci cechů se dostávali postupně do postavení spoluvládců s konšely jednotlivých pražských měst.⁶

3 Gideon SJÖBERG, *The Preindustrial City: Past and Present*, Glencoe 1960.

4 Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK, Praha, Praha 2000.

5 V. LEDVINKA – J. PEŠEK, Praha (jako pozn. 4), s. 359.

6 Jiří KOHOUT – Jiří VANČURA, Praha 19. a 20. století. *Technické proměny*, Praha 1986.

Staré Město bylo tvořeno převážně jednopatrovými měšťanskými domy, ve kterých byly jasně odděleny prostory pro majitele domu a služebnictvo. Patricijské domy nejbohatších měšťanů byly lokalizovány kolem Staroměstského náměstí, ostatní náměstí sloužila jako tržiště se specializovaným sortimentem a s výrobně-obytnými domy řemeslníků. Tržiště, široké ulice a rozvolněná zástavba plná zahrad byla typická pro prostředí Nového Města, jehož podstatná část patřila jazykově německému obyvatelstvu. Židovské město, až do roku 1850 samostatné, představovalo nejchudší část tehdejší Prahy. Hradčany sloužily především jako sídlo vojenské posádky, jejíž početní stav přesahoval v některých obdobích 10 000 mužů. Vojsku sloužila i celá řada dříve církevních objektů. Vojenskou citadelou byl i Vyšehrad. Malá Strana s podhradím byla sídlem šlechty, cizích obchodníků a drobných řemesel.

Za původními hradbami byly lokalizovány zemědělské vsi – Libeň, Bubny, Holešovice, Bubeneč, Dejvice, Košíře, Podolí, Pankrác, Vršovice a Nusle.⁷ Území těsně za hradbami bylo v souvislosti s vpády cizích vojsk několikrát zcela zničeno. Kolem barokních hradeb středověkého města převládala zemědělská krajina. Mezi vinicemi a zahradami se nacházela nepřístupná letní sídla feudálů a zbohatlých měšťanů, například Dienzenhoferův letohrádek (dnes Porthcimka) a Clam-Gallasova Klamovka na Smíchově, Schönfeldův letohrádek Růžodol v Karlíně a mnoho dalších. Všechna tato místa byla v následujících letech podstatně přeměněna nebo překryta rozvojem předměstských čtvrtí Prahy. Lokalizace prvních průmyslových továren byla častá právě v předměstských polohách u sídel jejich zakladatelů.

Sídelní strukturu pražského území již od středověku výrazně spoluutvářely kostelní okrsky a klášterní areály. Takto fragmentovaný prostor se vyvíjel až do roku 1784, kdy bylo zabráno civilisty nebo vojskem přes 70 církevních areálů.⁸

Postupným rozvojem osídlení kolem těchto jader docházelo ke zformování aglomerace pražských měst, která byla po dlouhou dobu spravována samostatně. Praha byla od počátku utvářena jako mozaika jednotlivých měst. Prvky samostatnosti těchto původních měst lze rozpoznat i dnes v náměstích, kostelech, radnicích i hranicích jednotlivých částí Prahy. Je proto obtížné najít ve složité struktuře města nějaké pravidelnosti prostorového uspořádání sociální struktury. V pre-industriální Praze měl nejvyšší sociální status Hrad. Sídlo moci a administrativy bylo vytvořeno na levém břehu Vltavy a z hlediska morfologie města umístěno relativně excentricky, podhradí bylo postupně zaplněno paláci šlechty, příslušníky dvora a v nemalé míře také cizinci. Pravý břeh měl od počátku výrazně obchodní funkci, s rozvinutou sektorovou strukturou cechovních ulic

7 J. KOHOUT – J. VANČURA, Praha 19. a 20. století (jako pozn. 6).

8 J. KOHOUT – J. VANČURA, Praha 19. a 20. století (jako pozn. 6), s. 15.

a čtvrtí. Významné sociální postavení měli obyvatelé centrální části jednotlivých měst sídlící v patricijských domech kolem hlavních náměstí. Po omezení moci církve a s postupným oslabováním pozice šlechty začala být nejvýznamnější vrstvou ve městě buržoazie, která nadále obývala centrální polohy ve městě. Významnou úlohu v sociální struktuře některých částí města měla armáda. Ostatní části vnitřního města byly charakterizovány spíše vertikálně diferenciovanou sociální strukturou středověkých domů a koncentrací chudiny na periférii města. Periferii města tvořily pouze okrajové části města u hradeb, ale také nehostinné břehy Vltavy. Okolí města se sady a zahradami sloužilo jako rekreační zázemí města, byla zde umístěna sídla šlechty, letohrádky a villegiatury.

PROMĚNY SOCIÁLNĚ PROSTOROVÉ STRUKTURY INDUSTRIÁLNÍHO MĚSTA

Počátek průmyslového věku můžeme v Praze ztotožnit se zakládáním prvních továren. Na začátku 19. století byla Praha průmyslem ještě zcela nedotčená. Manufakturní výroba se soustředila výhradně uvnitř hradeb a ve stejných oblastech Starého a Nového Města byly lokalizovány i první průmyslové továrny. Nárůst počtu obyvatel ve vnitřní Praze a zvětšující se počet manufaktur vytvářely tlak na rozšíření Prahy do území za hradbami. Prvotní rozvoj se soustředil do oblasti za Poříčskou bránou, kde po napoleonských válkách od roku 1817 postupně vznikalo nejstarší pražské předměstí Karlín.⁹ „Na počátku 19. století vypadal budoucí Karlín ještě chudě. Podle Jakuba Arbesa nebylo v místech nynějšího Karlína nic více než bývalý špitál s kostelíkem Obrácení sv. Pavla, u Vltavy hospoda U Posledního peníze, oblíbené místo lodníků, hostinec U Města Prešpurku při silnici a ještě dále hospoda Na Putovce s tanečním sálem, ve kterém však výlučně jen nižší vrstvy tancem se bavily. Všechno ostatní byla pole a zelinářské zahrady, sem tam nějaký nuzný domek nebo chatrč, mnohdy již na spadnutí. Na samém konci Karlína, v blízkosti libeňské Palmovky a Balabenky, před křižovatkou silnic litoměřické a brandýské, stával jednopatrový hostinec U Města Štrasburku, hojně navštěvovaný vojenskými vysloužilci z karlínské Invalidovny.“¹⁰ Zástavba nového Karlína vznikala plánovitě na zelené louce, v místech, kde byla původně pouze pole a zahrady. Orgány městské samosprávy poskytovaly průmyslníkům, kteří se hodlali natrvalo usadit v Karlíně, značné výhody.¹¹

9 Rozvoj předměstí umožnil i dvorský dekret z roku 1788, který povoloval stavět ve vzdálenosti 500 sáhů (necelý kilometr) od pražských hradeb.

10 Vladimír KOVAŘÍK, Literární toulky Prahou, Praha 1980, s. 404.

11 Josef Karel ŘÍHA – Oldřich STEFAN – Jiří VANČURA, Praha včerejška a zítřka, Praha 1956, s. 35.

Odlišným způsobem se utvářel ve stejné době Smíchov, který rostl spontánně zejména kolem dnešní Plzeňské silnice. Podobně jako Karlín, popsal Arbes i toto pražské předměstí. Smíchov „byla pouhá víska s několika továrnami – z větší části zelinářské zahrady, bělidla na kartouny, několik cihelen, dvě tři větší hostinské zahrady, několik bývalých letních sídel šlechtických, z nichž některé proměněny byly již v továrny – pak asi 150 domů, ba chatrčí, vesměs šindelem nebo došky krytých; tu a tam nějaký dům jednopatrový a jenom dvě nebo tři budovy více než dvoupatrové“.¹²

V obou předměstích vznikaly především větší průmyslové továrny, které nenašly místo ve vnitřní Praze. V některých případech proběhlo i stěhování výroby z centra na předměstí (například Ringhofferova továrna ze Starého Města na Smíchov).

Ostatní území za hradbami se postupně přeměňovalo z periferie na oblíbené místo Pražanů. Konaly se zde pravidelné slavnosti, rozrůstaly se zahrady. Vedle rekreačního využití plnilo nejbližší okolí Prahy funkci zemědělskou, hojné byly zejména vinice, zelinářské zahrady a pole. Mezi nimi byly malé vesnice, které se začaly od poloviny 19. století postupně transformovat v pražská předměstí. Výrazně k tomu přispěla stavba železnice.¹³ Ta byla společně s přístupem k Vltavě rozhodujícím faktorem pro diferenciaci obytných a průmyslových předměstí Prahy. Továrny vznikaly v Holešovicích a Libni. Holešovice-Bubny, připojené v roce 1884 k Praze, se přeměnily během deseti let ze zemědělské obce na tovární a dělnickou čtvrť. To ovlivnila zejména výstavba nového mostu a „odkládání“ hlučných a nežádoucích provozů z pražského území do oblasti mezi původní jádra Holešovic a Buben. Podobným vývojem prošla i Libeň, připojená k Praze roku 1901.

Výstavba továren měla rozsáhlé důsledky nejen v urbanistické struktuře města, ale i v sociální stratifikaci městského prostředí a diferenciaci průmyslových a obytných čtvrtí. Stavěly se činžovní domy, které uvnitř hradeb nahradily celé skupiny měšťanských domů.¹⁴ Na předměstích představovaly činžovní domy rozhodující část zástavby (srov. obr. č. 1). Rozvíjely se oblasti s levnými pozemky u železnic a kolem průmyslových závodů na Žižkově, v Holešovicích, Libni a na Smíchově. Kolem továren vznikla početná dělnická třída. Bytová výstavba byla většinou umisťována přímo do sousedství průmyslových závodů tak, že se navzájem prolínaly.

Kromě oficiálních předměstí sahal vliv Prahy i do odlehlejších částí za městskými hradbami. Rozsah pražské aglomerace můžeme posuzovat například

12 V. KOVAŘÍK, Literární toulky Prahou (jako pozn. 10), s. 473.

13 První vlak přijel do Prahy na nádraží Severní státní dráhy (dnešní Masarykovo) 20. srpna 1845.

14 J. KOHOUT – J. VANČURA, Praha 19. a 20. století (jako pozn. 6).

podle obcí vyjmenovaných v novém stavebním řádu pro Prahu a okolí (1864), který se vztahoval i na Karlín, Smíchov, Vinohrady, Žižkov, Košíře, Střešovice, Břevnov, Dejvice, Bubeneč, Libeň, Troju, Vršovice, Nusle, Michli a Podolí. Naproti zřejmé funkční integraci přilehlých obcí s Prahou stály rozdílné zájmy představitelů jednotlivých předměstí, které bránily administrativnímu připojení i obcí spojených s Prahou plynulou zástavbou nebo tramvajovou dopravou. Růst předměstí byl především důsledkem rozsáhlé migrace z venkova. Některá předměstí byla vyhledávána zámožnějšími vrstvami, zatímco jiná zůstávala čtvrtěmi chudých. Příkladem diferenciací bydlení může být rozvoj Vinohrad a Žižkova (srov. tab. č. 1).

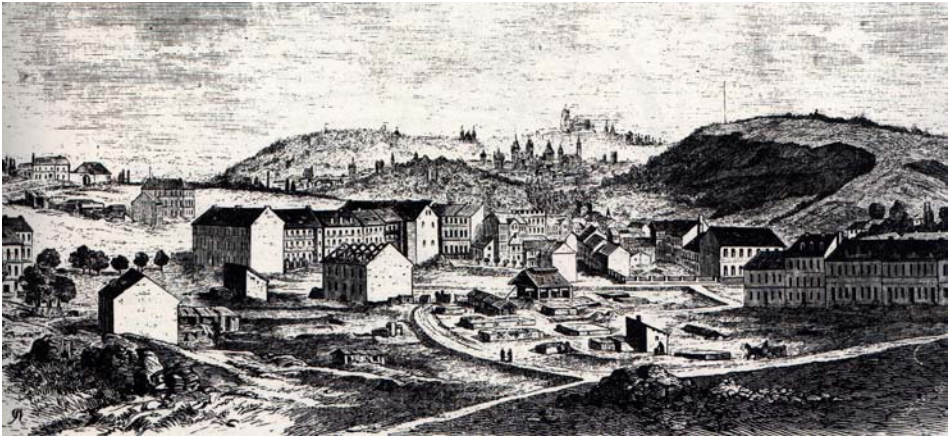
Tab. 1 Populační růst Vinohrad a Žižkova

rok	Vinohrady počet obyvatel	Žižkov	Vinohrady průměrný roční nárůst	Žižkov
1843		252		—
1850		410		23
1857		1956		221
1869		5610		305
1875	8930	14200		2920
1880	14831	21212	1180	1402
1890	34531	41236	1970	2002
1900	52504	59326	1797	1809
1910	77120	72173	2462	1285
1921	83367	71766	568	-37
1930	95497	91082	1348	2146
1938	104480	101174	1123	1262

Ačkoli byly rozsah i tempo růstu Vinohrad i Žižkova téměř shodné, příchozí obyvatelstvo se u těchto čtvrtí výrazně lišilo. Výstavba Žižkova (srov. obr. č. 1) probíhala v urbanisticky méně příznivých podmínkách svažitého terénu. Žižkov představoval v době svého vzniku jednu z největších koncentrací dělnického obyvatelstva a tvořil příjmovou zónu obyvatelstva příchozího do Prahy za prací. „Stěhovali se sem dělníci z venkova, kteří docházeli do nově zakládaných továren v předměstských čtvrtích.“¹⁵ Vznikaly zde činžovní domy s pavlačemi, stavěné s maximální úsporností a bez dostatečných hygienických zařízení. Vinohrady byly lokalitou komfortnějších bloků s modernějším zařízením a s velikými byty pro zámožnější obyvatelstvo.¹⁶ Stěhovali se sem „drobní měšťáci, kteří žili v souladu se zákony, dbali o blaho a mravy svých rodin a o svou důstojnost, šetrní,

15 Ctibor VOTRUBEC, Praha – zeměpis velkoměsta, Praha 1965, s. 45.

16 Josef JANÁČEK, Malé dějiny Prahy, Praha 1977, s. 322.

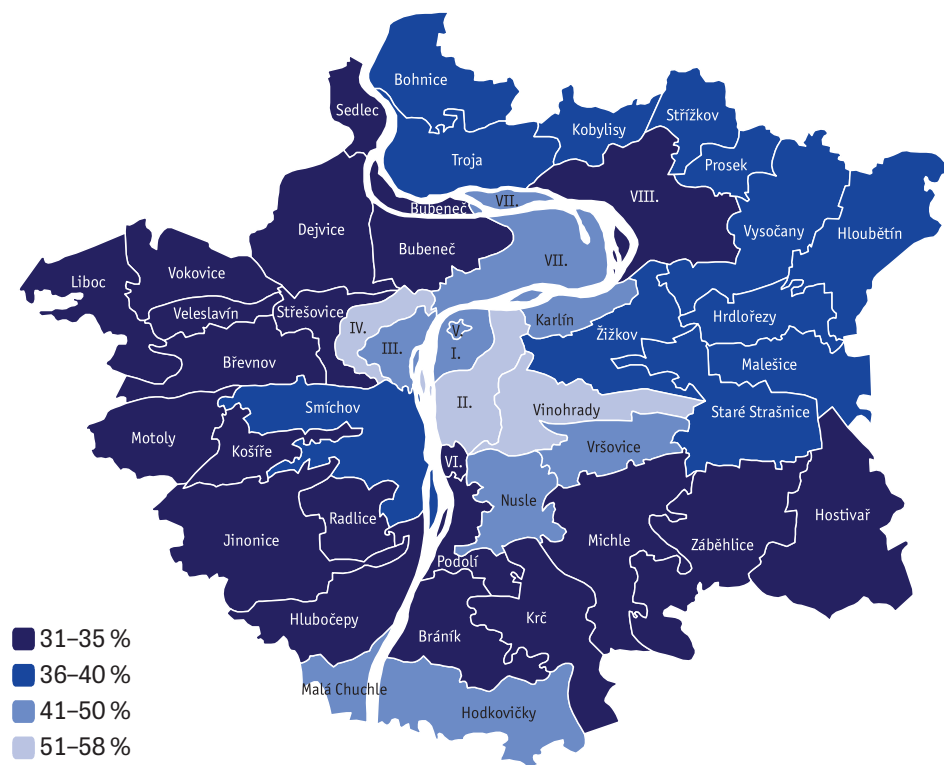
Obr. 1 Počátky výstavby Žižkova. Kresba Fr. Chalupy z roku 1872.

příčinliví a dřiči.“¹⁷ Boháč¹⁸ upozorňuje, že na rozdíl od průmyslových oblastí Československa vynikala Praha na počátku 20. století nejen imigrací dělníků, ale rovněž dalších skupin obyvatelstva. Mezi nimi výrazně ovlivnili sociální strukturu příjmových oblastí města zejména „úřednictvo a příslušníci volných povolání, rentiéři, penzisté, zámožnější obchodníci i průmyslníci a snaživější živnostníci.“ Tyto zámožnější vrstvy obyvatelstva směřovaly především do centra města, na Nové Město, do Josefova, na Staré Město, Vinohrady, Smíchov, do Karlína, na Letnou, do Bubeneče, Dejvic a nové části Hradčan (u Písecké brány). „Chudší obyvatelstvo z těchto čtvrtí pak jest vytlačováno, zejména přestavbou starých domů a přeměnou obytných místností ve skladiště, obchody a úřadovny do čtvrtí od středu Prahy vzdálenějších. Tak si vysvětlíme, proč právě části Prahy, jež měly v posledních desetiletích největší vzrůst obyvatelstva, jako Vršovice, Nusle, Holešovice-Bubny a některé obce ve smíchovském a nuselském okrese, mají mnohem větší procento obyvatelstva v Praze narozeného (srov. obr. č. 2) než vnitropražské čtvrti, jejichž populace již mnoho neroste. Proudění obyvatelstva v Praze jest všeobecně takové, že velká část přistěhovalců se usazuje ve vnitřní Praze, vytlačuje odtud domorodé obyvatelstvo, které se stěhuje do obcí předměstských.“¹⁹ Tento migrační mechanismus však není zcela univerzální, jak dokládá například rozvoj Žižkova a později i vzdálenějších suburbánních lokalit (srov. závěrečnou část této kapitoly).

17 V. KOVAŘÍK, Literární (jako pozn. 10), s. 439.

18 Antonín BOHÁČ, Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu, Praha 1923, s. 56.

19 Tamtéž, s. 56.

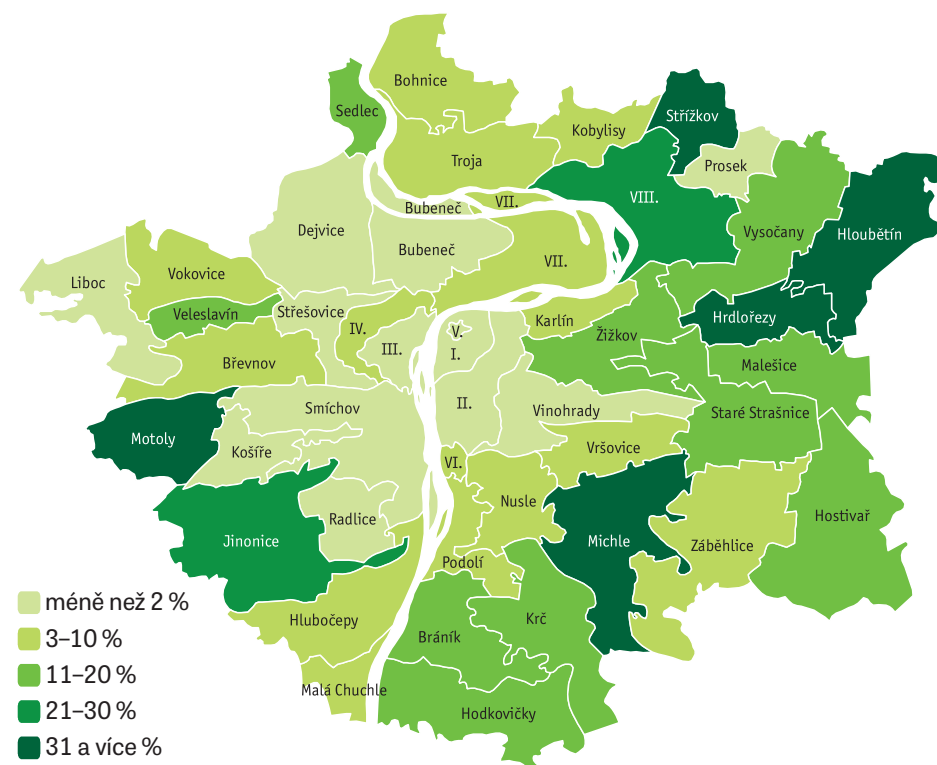

Obr. 2 Podíl obyvatel narozených v Praze v roce 1921. Zdroj: Sčítání lidu 1921

Poznámka: data jsou za obce vnitřní Prahy a 6 největších předměstí. Zbývající obce jsou roztrženy podle příslušnosti k okresům a využita data za karlínský, žižkovský, vršovický, nuselský, smíchovský a zbraslavský okres

Typickou výstavbou v těchto místech byly nové nájemní domy s mnoha byty. Ačkoliv dosahoval před válkou roční přírůstek 10 000 bytů rozmanité kvality od nouzových obydlí až po honosné vily, na konci třicátých let byla situace bydlení zejména chudších vrstev společnosti kritická. Například podíl bytů o jedné místnosti činil v té době 25 %, o jedné místnosti a kuchyni 42 %. Významná část těchto stísněných bytů byla koncentrována vedle činžovních domů rovněž do nouzových kolonií, které tvořily relativně významnou příjmovou zónu v období rozvoje pražského průmyslu. Jejich výzkumem se v poválečných letech zabýval Ctibor Votruba.²⁰ Nouzové kolonie vznikaly především živelně kolem předměstských

20 Tamtéž; C. VOTRUBEC, Praha – zeměpis (jako pozn. 15).

Obr. 3 Podíl nouzových domů v pražských katastrech v roce 1930. Sestaveno podle údajů v článku Ctibora Votruba²¹

průmyslových závodů a na periferii v období konjunktury a vysoké imigrace v letech 1927–1928 a situace jejich obyvatel se obzvlášť zhoršila za hospodářské krize třicátých let. Největší koncentrace nouzových kolonií byla na konci padesátých let zaznamenána v Michli, Motole, Hrdlořezech, Hloubětíně a Střížkově. V těchto katastrálních obcích Velké Prahy přesahoval podíl nouzových a provizorních domů 30 %. Příkladem nouzové kolonie může být vršovická čtvrť Na Rafandě, „která vznikla nad vršovickým nádražím a nad Edenem. Vytvářeli ji lidé, kteří chtěli bydlet a neměli na to, a tak si stavěli nouzové byty z materiálu, jaký se jim podařilo sehnat – z beden, prken, latí, ze staré bouračky, i z papíru, někdo sehnal komediantský vůz nebo vyřazený železniční vagón.“²² Všechny zmíněné čtvrti představovaly v té

21 Ctibor VOTRUBEC, Zanikání nouzových kolonií na území Prahy. Příspěvek k zeměpisu velkoměsta, Sborník Československé společnosti zeměpisné 64, 1959, s. 6–12.

22 V. KOVAŘÍK, Literární (jako pozn. 10), s. 456.

době periferní oblasti Prahy. Na stavbu nouzových kolonií poskytla pozemky obec. Statistický lexikon obcí eviduje v roce 1930 celkem 61 nouzových kolonií, po roce 1948 jejich počet pozvolna klesá. Výjimečně byly v Praze budovány dělnické kolonie typické pro západní města (Anglie, Německo). Příkladem může být výstavba v Holešovicích anebo smíchovská Mrázovka vystavěná pro 1 200 lidí.²³ Velký počet dělníků bydlel také v oblastech Michle, Nuslí, Strašnic, Záběhlic a Vysočan.

Naopak pražské centrum, podobně jako u mnoha evropských měst, představovalo zejména v některých částech lukrativní místo pro bydlení (architektonická kvalita, symbolická hodnota a tradice). Historické jádro Prahy však mělo v meziválečném období výraznou vnitřní diferenciaci. Vedle vznikajícího city, které postupně vytlačovalo obytnou funkci, můžeme najít i velmi starou a nevyhovující zástavbu „vnitřních periférií“. Výraznou přeměnou na „moderní a bohatou čtvrť“²⁴ prošel zejména Josefov, který byl před asanací považován za nejhorší část Prahy.²⁵ Asanace uskutečněná v letech 1893–1917 podstatným způsobem přeměnila charakter fyzického i sociálního prostředí Josefova, části Starého a Nového Města. Podobně byl přeměněn i charakter Podskalí.

Praha měla za první republiky i typický *westend* tvořený nově vzniklými buržoazními čtvrtěmi v Dejvicích, Bubenči a na Ořechovce, ale také přepychové vily kolem barrandovských ateliérů. Vysoký standard měla například vilová čtvrť v Bubenči, osídlená v sedmdesátých letech 19. století zámožnými Němci, o něco nižší domky na Spořilově a na Zahradním Městě.²⁶ Pro úředníky státní správy byla realizována výstavba rodinných a činžovních domů na okrajích Bubenče, Dejvic, Břevnova, Smíchova a Košíř.²⁷ Ve třicátých letech 20. století vzniklo sídliště individuálních rodinných domů na Babě, které bylo vystavěno jako manifestace nové architektury a bylo obýváno elitou tehdejší společnosti. Ve stejné době vzniklo více než 30 dalších projektů ucelených čtvrtí rodinných domků, které představují do současnosti prestižní adresy ve vnitřní Praze.²⁸ Dále za hranicemi města

se staly atraktivními zejména obce s kvalitním životním prostředím a dobrou – zejména železniční – dostupností do Prahy. Například Černošice nebo Klánovice sloužily jako rekreační lokality či sezonní sídla pro zámožnější část společnosti.²⁹

V roce 1946 popsal rozvoj Prahy výstižně Jiří Král: „*Urbanisace, poměšťování bližšího i vzdálenějšího okolí a soustředování obyvatelstva do Prahy, rychle tehdy zasahovala i do tohoto městského prostoru a ustavičně zvětšovala jeho okruh. Při tom přirozeně se také velmi rychle poměšťovaly i okolní, doposud převážně jen zemědělské vsi, ale současně také se stále víc a více rozvrstvovalo obyvatelstvo nejen Prahy, ale také jejího banlieue s hlediska sociálního. – Také četné vsi podléhají těmto změnám. Jejich obyvatelé se poměšťují, jejich ráz se mění, jejich způsoby života se přizpůsobují vlivům Prahy, která ostatně se stává, jako každé město současné doby, velkým magnetem, jenž je k sobě přitahuje a proměňuje v jejich zaměstnání do základů.*“³⁰ Praha byla v meziválečném období skutečným magnetem pro venkovské obyvatelstvo. Migrační přírůstek dosahoval ve třicátých letech 20. století 15 000–19 000 obyvatel za rok. Jednalo se především o pracovní migraci dělníků pražských továren a zaměstnanců veřejného sektoru. Pro diferenciaci sociálně prostorové struktury města byla významná selektivní migrace do různých částí města. „*Obyvatelstvo stěhující se do Prahy neusazovalo se stejnoměrně po celém nynějším pražském území. Bylo jeho přirozenou snahou, aby našlo bydliště co nejbližší vnitřní Praze a závodům, ve kterých bylo zaměstnáno. Nerovnost terénu pražského překážela, aby se město šířilo v pravidelných kruzích kolem původního svého středu. Jak se postupně volné stavební plochy kolem vnitřní Prahy zastavovaly, záviselo jednak na rázu půdy, jednak na komunikačních liniích, spojujících střed Prahy s jeho obvodem.*“³¹

V letech 1938 a 1939, po odtržení Slovenska a pohraničí, se zvýšil přebytek přistěhovačů nad vystěhovačy z Prahy dokonce na 25 000–30 000 obyvatel za rok. Celkově lze odhadnout, že Praha narostla stěhováním mezi roky 1920–1939 o zhruba 320 000 lidí a překročila hranici jednoho milionu v roce 1939. Přelomem v migračním vývoji bylo válečné období, ve kterém až do roku 1947 Praha migrací ztrácela. Mnoho Pražanů bylo deportováno do koncentračních táborů nebo se nevrátilo z válečných front. Po roce 1945 se navrátili zpět většinou i lidé vyhnaní z pohraničí na začátku války. Ve čtyřicátých letech ztratila Praha migrací zhruba 50 000 obyvatel a milionovou hranici překročila znovu až počátkem šedesátých let.

Sociálně prostorová struktura jednotlivých pražských čtvrtí v období před

29 Jiří LINHART – Vladimír RAK – Jiří VOŽENÍLEK, Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy, Sociologický časopis 13, 1977, s. 94–115.

30 J. KRÁL, Zeměpisný (jako pozn. 24), s. 54 a 62.

31 A. BOHÁČ, Hlavní (jako pozn. 18), s. 16.

23 Dělnické kolonie stavěla v šedesátých letech 19. století Společnost pro stavbu dělnických obydlí v Praze, kterou založili společně továrníci Dormitzer, Portheim, Przišram, Ritter a Ringhoffer; J. KOHOUT – J. VANČURA, Praha 19. a 20. století (jako pozn. 6).

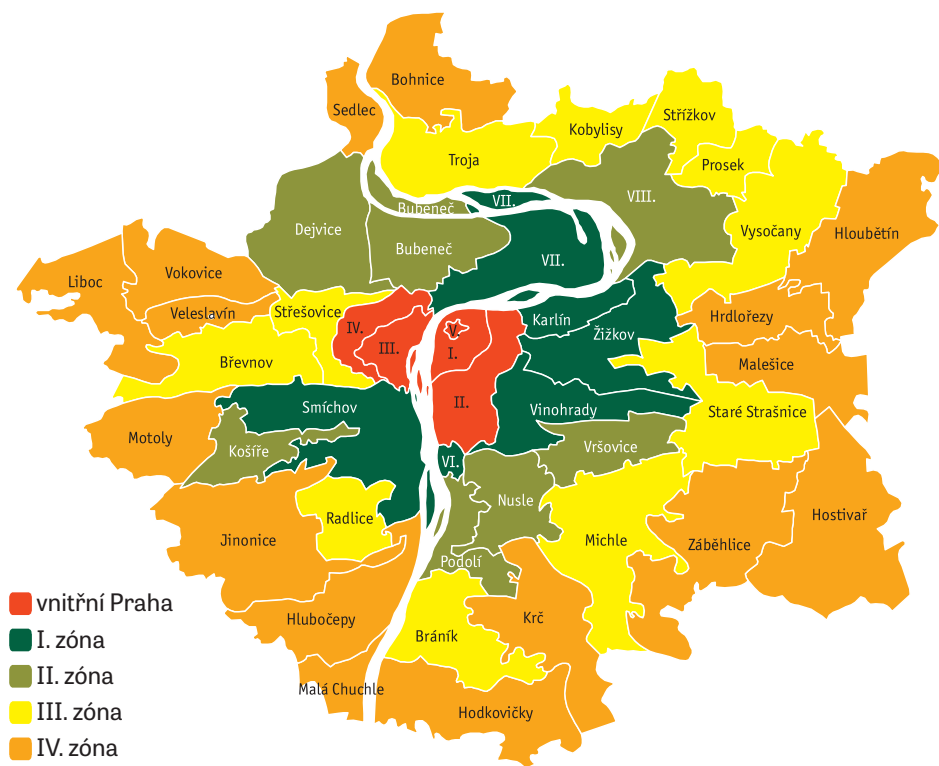
24 Jiří KRÁL, Zeměpisný průvodce Velkou Prahou a její kulturní oblastí, Praha 1946, s. 55.

25 Čtvrť byla obydlena převážně chudinou, která od konce 18. století nahrazovala zámožnější židovské obyvatelstvo, jemuž Josef II. umožnil stěhování i mimo Židovské Město (J. KRÁL, Zeměpisný / jako pozn. 24/, s. 84).

26 C. VOTRUBEC, Zanikání (jako pozn. 20) a J. KOHOUT – J. VANČURA, Praha 19. a 20. století (jako pozn. 6).

27 Zdeněk BOHÁČ, Tisíciletý vývoj Prahy, in: Příspěvky k dějinám pražské aglomerace I = HG 14–15, 1976, s. 19–54.

28 Podle Zdeňka Boháče (Zdeněk BOHÁČ, Tisíciletý /jako pozn. 27/, s. 25–26) si „zámožnější vrstvy na přelomu 19. a 20. století budovaly vilové čtvrtě na okrajích Břevnova, Dejvic, Bubenče a Košíř. Proletariát se spíše soustřeďoval v chudších částech Nuslí, Michle, Vršovic, Libně, Vysočan a Holešovic.“

Obr. 4 Rozdělení Prahy do zón podle Boháče, VP – vnitřní Praha, I.–IV. zóna Prahy

2. světovou válkou byla relativně často a podrobně hodnocena v publikacích sociologů,³² geografů³³ a demografů.³⁴ Přispělo k tomu několik faktorů:

1. dynamika a novost modernizačních procesů vyvolaly zájem sociálních a prostorových věd o jejich novou diferenciaci ve společnosti i v prostředí;

32 Zdeněk ULLRICH, Nástin sociologické analýzy pražského okolí. Autorizované zkrácené české vydání spisu Soziologische studien zur verstaedterung der Prager Umgebung. Sociologický seminář VŠPS, Praha 1938; Jiří MUSIL, The Development of Prague's Ecological Structure, in: Readings in Urban Sociology, red. Ray E. Pahl, Oxford 1968, s. 232–259; František CHARVÁT – Jiří VEČERNÍK, Dynamika a reprodukce sociálně třídní struktury Prahy, Sociologický časopis, 13, 1977, s. 13–27; Petr MATĚJŮ, Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze, Sociologický časopis 13, 1977, s. 39–58; Petr MATĚJŮ, Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930–1970 ve světle faktorové analýzy, Sociologický časopis 16, 1980, s. 572–591 aj.

33 Julie MOSCHELESOVÁ, The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague: A Contribution to Urban Geography, Geographical Review 27, 1937, s. 413–430; Otto LEHOVEC, Prag, Eine Stadtgeographie und Heimatkunde, Praha 1944; J. KRÁL, Zeměpisný (jako pozn. 24).

34 A. BOHÁČ, Hlavní (jako pozn. 18).

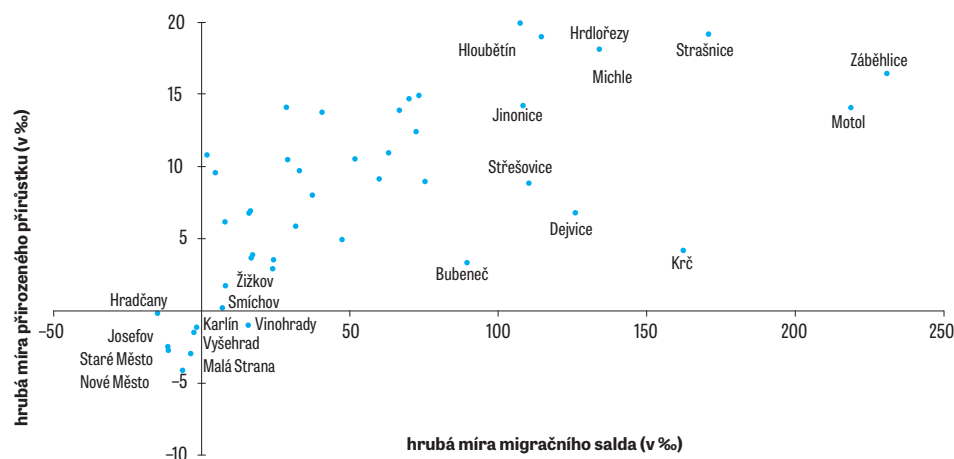
2. dostupnost vynikajících dat z podrobně zpracovaných populačních cenů, která byla k dispozici pro nově vymezené území Velké Prahy;

3. teoretické a metodické ovlivnění českých sociálních věd německou antropogeografií a americkou školou sociální ekologie města. V mnoha ohledech byly práce věnované Praze srovnatelné se stěžejními zahraničními pracemi a díky publikaci některých z nich v cizích jazycích měly i mezinárodní ohlas.

Pozoruhodné je například využití generalizovaných modelů koncentrického růstu města, za jejichž nejznámějšího proponenta je považován Ernest Burgess, který koncentrický růst Chicaga popsal v roce 1925.³⁵ Antonín Boháč rozdělil Velkou Prahu do pěti koncentrických zón již v roce 1923 (srov. obr. č. 4). Ve vnitřní Praze se počet obyvatel na začátku 20. století měnil především v souvislosti s bouráním a novou výstavbou v asanačních částech Josefova, Starého a části Nového Města a s postupným zastavováním území uvolněným po zbourání hradeb (zejména na Hradčanech). Na Starém Městě, podobně jako u centrálních částí západních měst, dochází k postupnému úbytku počtu obyvatel. Z obrázku č. 5 je patrné, že v průběhu dvacátých let ubývaly čtvrti centrální Prahy jak přirozenou měnou, tak migrací. Stagnace populačního růstu v ostatních částech vnitřní Prahy je do značné míry způsobena velkým přírůstkem podnájemníků v centru města. Největší migrační přírůstky byly v tehdejší době patrné v rozvíjených částech na periferii Velké Prahy (Motol, Záběhlice, Strašnice a další). V těchto populačně mladých čtvrtích nalézáme i nejvyšší hodnoty přirozeného přírůstku obyvatelstva, který pozitivně koreluje s migračním saldem. Nízký průměrný věk, velké zastoupení rodin s dětmi a vysoký podíl obyvatel dětského věku měly všechny rychle rostoucí čtvrti Velké Prahy ve dvacátých a třicátých letech 20. století (srov. obr. č. 6 a 7). Gradient rodinného statusu měl v meziválečné Praze jasné vyjádření, tj. narůstající průměrný věk směrem od okrajů města do centra.

Boháč si vedle pečlivé analýzy demografické a socio-profesní struktury všiml i národnostního složení pražského obyvatelstva. Vnitřní Praha byla ve dvacátých letech relativně národnostně heterogenní. Mezi významné menšiny se řadili především Židé a Němci. Jejich statistické sledování je však obtížné, protože velká část židovského obyvatelstva se hlásila k německému jazyku. Boháč uvádí mezi lokalitami, které jsou charakteristické vysokým podílem Židů zejména Josefov (47 %). Více jak 20% zastoupení židovského obyvatelstvo bylo v roce 1921 v částech Starého a Nového Města a v severní části Vinohrad. Německá národnost byla koncentrována v podobných centrálních lokalitách, avšak v polohách

35 Ernest Watson BURGESS, The Growth of the City: an Introduction to a Research Project, in: The City, red. Robert Ezra Park – Ernest Watson Burgess – Roderick Duncan McKenzie, Chicago 1925, s. 47–62.

Obr. 5 Komponenty populačního růstu čtvrtí Velké Prahy 1921–1930. Údaje jsou přepočteny na roční hrubé míry v promile. Zdroj: Sčítání lidu 1921 a 1930.

vzdálenějších městskému centru, zejména na Novém Městě, Vinohradech a na Smíchově (části těchto čtvrtí měly více než 15 % německého obyvatelstva).³⁶

Umístění národnostních menšin v předválečné Praze byla podobné jako v Burgessově modelu. Chicago a Praha na počátku 20. století byly charakteristické koncentrickým uspořádáním obyvatelstva podle rodinného statusu. Pokud však srovnáme mechanismy urbanizačních procesů v obou městech, zjistíme kromě této podobnosti v rodinném statusu spíše relativně významné odlišnosti. Boháč si všimá, že Praha přitahovala kromě dělnických profesí rovněž podstatnou část obyvatelstva s vyšším sociálním statutem. Ta se většinou stěhovala do centra, které mělo z hlediska prestiže vyšší postavení. Vyšší vrstvy tak vytlačovaly spolu s nerezidenčními funkcemi původní obyvatelstva z centra Prahy do předměstských oblastí. Praha zůstává v období průmyslového rozvoje podobná spíše Sjöbergovu³⁷ modelu se soustředěním elit společnosti a obyvatelstva s vyšším sociálním statutem v centru a s chudinskými nouzovými obydlími a dělnickými čtvrtěmi na okrajích. Uplatňuje se zde opačný proces, než popsal Homer Hoyt³⁸ (filtrace), při kterém se postupně posouvá obyvatelstvo s vyšším sociálním

statusem směrem k okrajům. V Praze počátku 20. století můžeme objevit spíše procesy připomínající gentifikaci vnitřního města. Významným rozdílem mezi Prahou a americkými městy byla velmi nízká mezinárodní migrace směřující do Prahy. Nevytvářely se zde koncentrace etnických menšin, které by měly nižší sociálně ekonomický status obyvatelstva a pro které by znamenala koncentrace (segregace) významnější výhodu. Praha měla sice v centru města významné zastoupení židovských a německých obyvatel, ti však představovaly ekonomicky silnější vrstvy společnosti.

Sociální a ekonomický status Prahy na počátku 20. století je vyjádřen v práci Julie Moschelesové,³⁹ která se jej snažila popsat na základě zastoupení domácího služebnictva a dělníků v pražských čtvrtích. Autorka rozdělila Prahu na silné, slabé a extrémně slabé oblasti (srov. obr. č. 8). Speciální kategorii tvořil Josefov, který byl označen jako velmi silná oblast s 67 služebními na 100 domácností a 13% zastoupením dělnických profesí v ekonomicky aktivním obyvatelstvu. Hodnoty pro ostatní oblasti Velké Prahy jsou uvedeny v tabulce č. 2.

Tab. 2 Ekonomický status oblastí Velké Prahy podle Julie Moschelesové. Poznámka:

A – počet služebných na 100 domácností; B – podíl dělníků na 100 ekonomicky aktivních obyvatel (údaje jsou z censu 1930, jednalo se o přítomné obyvatelstvo).

Oblasti	Ukazatel	Označení v mapě			
		velmi silné a	silné b	slabé c	velmi slabé d
Periferní pás	A	—	—	7,6–10,8	2,8–5,8
	B	—	—	49,8–55,4	58,8–70,5
Transitní pás	A	—	15,9–26,7	6,4–7,8	—
	B	—	28,3–41,7	45,4–56,8	—
Centrum	A	67,0	19,2–32,7	9,6	—
	B	13,0	28,6–37,2	48,4	—

Typologii pražských čtvrtí vypracoval také Jiří Král.⁴⁰ Pokud srovnáme mapy vytvořené na základě prací obou autorů (srov. obr. č. 8 a 9), zjistíme pouze nepatrné odlišnosti v hodnocení periferních částí města. Lépe je zřejmě vyjádřen sociální (ekonomický) status jednotlivých čtvrtí v práci Krále. Zatímco Moschelesová vycházela ze statistických údajů censu z roku 1930, které bylo možno použít v periferních částech Prahy vždy jen jako agregát dvou až tří katastrů, Král uplatnil především detailní znalost prostředí jednotlivých čtvrtí. Rozdílné hodnocení periferních částí je u Moschelesové zřejmě zkresleno použitím

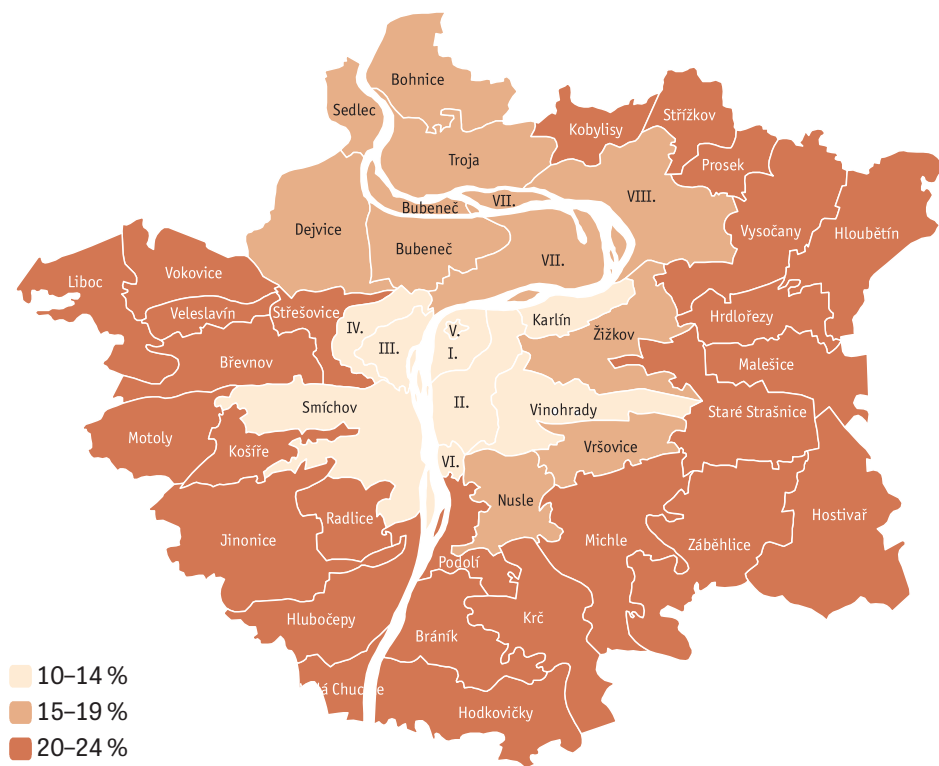
39 J. MOSCHELESOVÁ, The Demographic (jako pozn. 34).

40 J. KRÁL, Zeměpisný (jako pozn. 24).

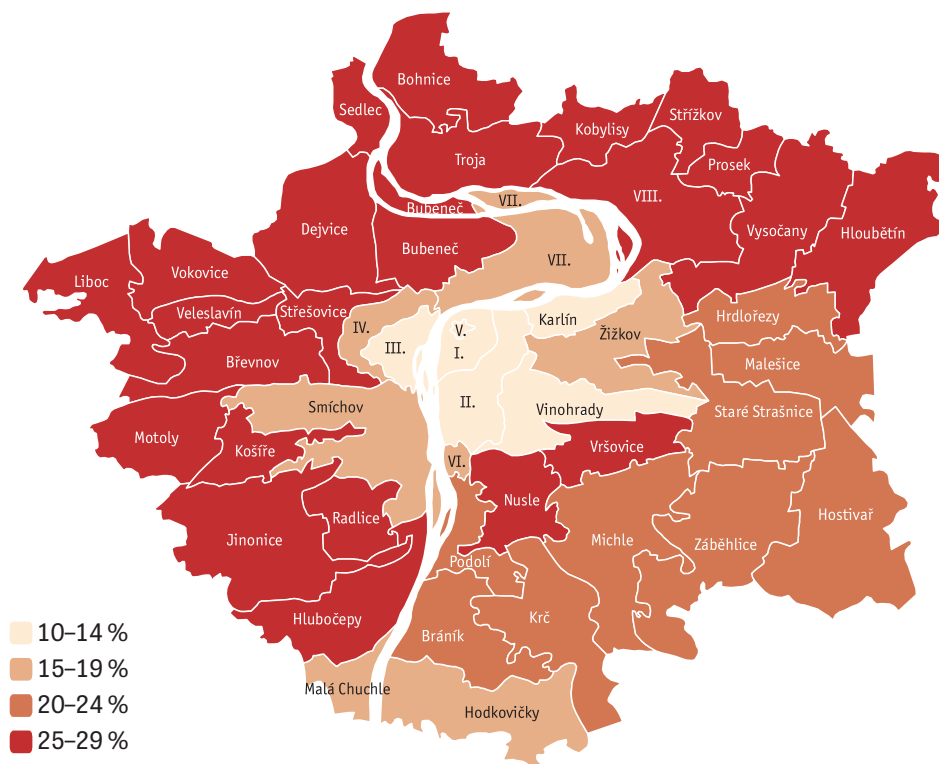
36 Podrobné mapy vnitřního města s podílem židovské a německé národnosti jsou obsaženy v A. BOHÁČ, Hlavní (jako pozn. 18), přílohy 13 a 14.

37 G. SJÖBERG, The Preindustrial (jako pozn. 3).

38 Homer HOYT, The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities, Washington 1939.

Obr. 6 Podíl dětí kategorie 0–14 let v Praze v roce 1921 (pouze dívky) viz pozn. u obrázku 2.

Obr. č. 7 Podíl dětí kategorie 0–14 let v Praze v roce 1930 (bez domácího služebnictva a vojska)

průměrných hodnot za oblasti sloučených katastrů. Pokud odhlédneme od drobných odlišností, můžeme konstatovat, že sociální rozvrstvení obyvatelstva Velké Prahy vykazovalo u obou autorů významné společné prvky. Sociálně silné oblasti se nacházely uvnitř města a směrem k periferii se postupně snižoval sociálně ekonomický status obyvatelstva. Nerozvinutá, venkovská periferie Velké Prahy prozatím nebyla významně sociálně diferencovaná a tvořila homogenní prstenec kolem vnitřního města. Tranzitní zóna s dynamickým vývojem obyvatelstva byla naopak diferencována na sociálně silné a slabé oblasti a více odpovídala sektorovému modelu sociálně prostorové struktury města.

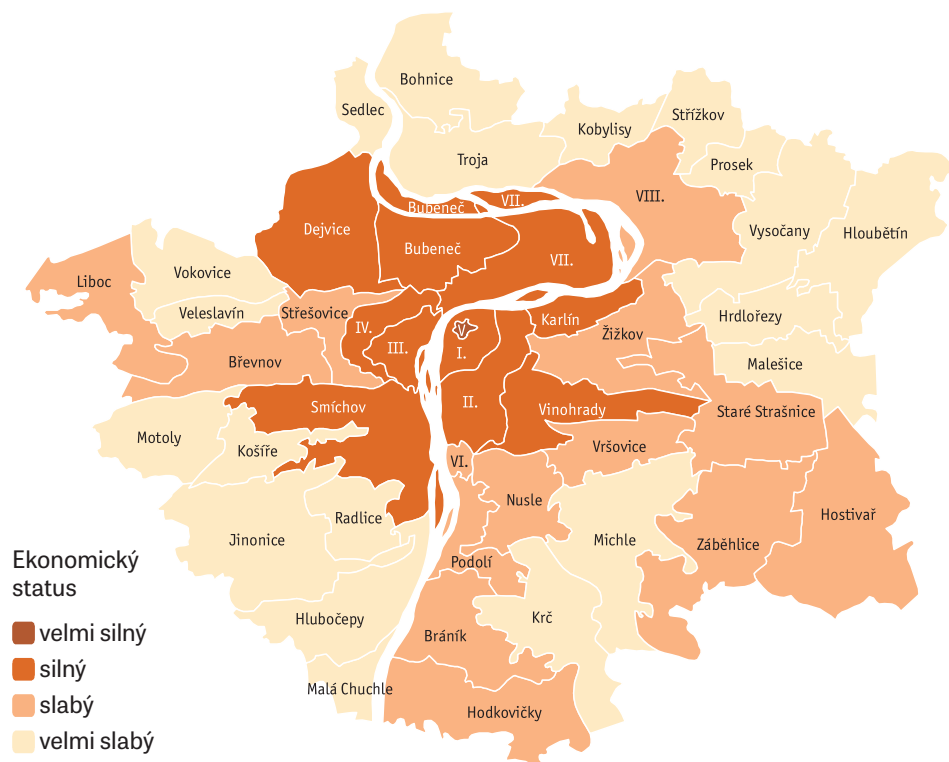
Příčinou tohoto rozmístění byla trvající sociální prestiž centra města, revitalizace (asanace) některých centrálních oblastí a selektivní rezidenční atraktivita jednotlivých částí města. Tuto atraktivitu ovlivňovala kromě persistence dobrých adres uvnitř města zejména kvalita životního prostředí vnitřních částí města. Zatímco v okolí továren, železnice, na strmých svazích, vyrostly dělnické

čtvrtě a na stavebně nevhodných parcelách a v zahrádkářských koloniích novozová městečka chatrčí a odstavených vagónů, jižní svahy, dobře dostupná místa, západní části města a další výhodné lokality byly zaplněny vilovými soubory nebo nájemními domy střední a vyšší vrstvy obyvatelstva.

Samostatnou kapitolou je rozvoj na okraji tehdejšího města, který je detailně popsán ve studii Zdeňka Ullricha.⁴¹ Autor popisuje čtyři fáze transformace příměstského prostoru založené na empirickém šetření deseti obcí v severním zázemí Prahy:

1. fázi vlivu města na čistě zemědělskou obec,
2. fázi přípravy poměštění,
3. fázi invaze a
4. fázi přivtělení.

⁴¹ Z. ULLRICH, Nástin (jako pozn. 33).

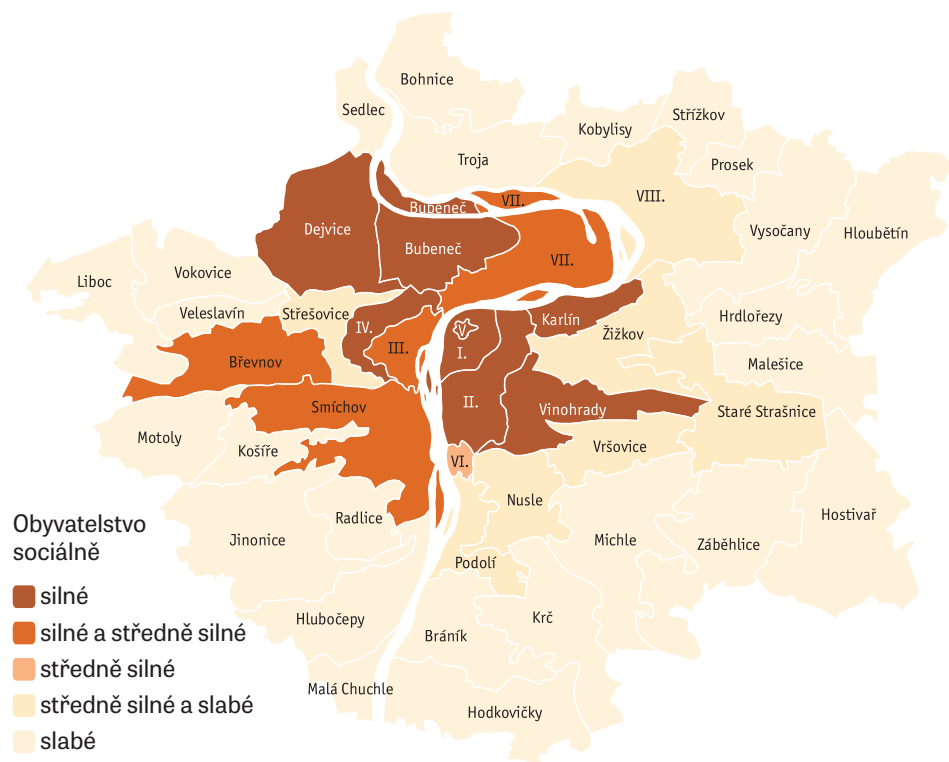

Obr. 8 Sociálně ekonomický status Velké Prahy podle Julie Moschelesové. Poznámka: centrum je vymezeno katastry Staré Město, Nové Město, Malá Strana, Vyšehrad, Vinohrady, Karlín. Tranzitní pás tvoří Hradčany, Smíchov, Dejvice, Bubeneč, Holešovice, Libeň, Žižkov, Vršovice, Nusle. Periferní pás tvoří zbývající katastry Velké Prahy.

Nejrozsáhlejší změny probíhaly ve druhé a třetí fázi dvěma rozdílnými imigračními vlnami, které byly pro pražské zázemí relativně specifické. Ve fázi přípravy poměštění „dochází k prvnímu většímu přistěhovalectví do obcí a to především přistěhovalectví stavebních dělníků. Přichází však nejen z blízkého okolí, ale i ze vzdálenějších krajín, především z jižních Čech.“⁴² Ve fázi invaze, „kterou jest obec zasažena přichází většinou z města a skládá se z dělníků, ovšem nyní již především z průmyslových dělníků továrních. K těm postupuje o něco později něco málo zřízenců a nižších úředníků.“⁴³ Zatímco první část přistěhovačů pochází především z venkovského prostředí, druhá část je z velkého procenta původem

42 Tamtéž, s. 93.

43 Tamtéž, s. 95.

Obr. 9 Sociálně ekonomický status Velké Prahy podle Jiřího Krále.

z Prahy, což se projevuje na značné polarizaci sociálně prostorové struktury na mikroúrovni jednotlivých suburbánních komunit. Celé dílo editované Ullrichem je v mnohém využitelné i pro komparaci dnešních suburbanizačních procesů⁴⁴ a dokazuje, že fungování obecných ekologických procesů je do značné míry univerzální.

ZÁVĚR

Vývoj Prahy v industriální éře před druhou světovou válkou lze rozdělit do dvou období – v rámci Rakousko-Uherska a v období samostatného státu. V průběhu 19. století se vyvíjela jako provinční město v rámci Rakousko-Uherska a centrum průmyslové oblasti Čech. Podobně jako u západních měst začala růst předměstí

44 Martin OUŘEDNÍČEK, Sociální geografie Pražského městského regionu, Praha 2006.

kolem Prahy, byly zbourány hradby, zavedena železnice. Do Prahy směřovaly silné proudy obyvatelstva ze zemědělských částí Čech,⁴⁵ které ovlivňovaly sociální strukturu vnitřního města i předměstí. Podobně jako v západních městech došlo k významným změnám v organizaci práce i uspořádání rodiny. Oddělení bydliště a pracoviště vyvolalo zvýšení horizontální diferenciaci o funkční rozlišení čtvrtí měst na obytné a průmyslové. Rozvoj nových typů bydlení (nájemní domy, vily) a postupný tlak továren na řemeslnou výrobu přispěly k nahrazení vertikální sociální diferenciaci obytně-výrobního domu sociálně prostorovou diferenciací jednotlivých čtvrtí města.

Na rozdíl od západních (a zejména amerických) měst nedocházelo v Praze k rozsáhlé mezinárodní imigraci. Zdrojovou oblastí pražské urbanizace byl takřka výhradně prostor Čech. V prvních letech 19. století došlo navíc k přestěhování velké části cizí šlechty do Vídně. Tyto dvě skutečnosti vedly k postupné homogenizaci Prahy z hlediska národnostního složení. Židovská a německá část obyvatelstva se také výrazně lišila od etnických menšin přistěhovalců v západních městech. I když byly obě nejvíce zastoupené národnostní menšiny výrazně prostorově koncentrovány v centru Prahy, patřily k sociálně silnějším vrstvám pražské společnosti. Praha (a podobně i jiná evropská města) neprošla stádiem proletarizace centra města. Jiří Musil uvádí, že tento proces nestačil do 2. světové války proběhnout.⁴⁶ I když naše republika patřila mezi nejrozvinutější průmyslové regiony v Evropě, mohla být nedokončenost některých urbanizačních procesů způsobena určitým zpožděním ekonomických a sociálních procesů za nejvyspělejšími evropskými městy. Na absenci procesu proletarizace měla zřejmě vliv dobrá kvalita životního prostředí pražského centra i obě zmíněné odlišnosti ve struktuře migrace do Prahy. Migrace českého obyvatelstva do Prahy nevytvářela výrazné národnostní enklávy v centrální části města, které s sebou přinášely v západních městech i výrazné snížení sociálního statusu centra. Naopak do centra Prahy, které mělo již tak vysoký sociální status, se stěhovaly sociálně silnější vrstvy imigrantů.

V období mezi válkami docházelo v organismu města k utváření dobrých a špatných adres, které zůstaly stabilně zakotvené v prostředí města většinou až do současnosti. Vedle dělnických předměstí doplnily mozaiku sociálních oblastí úřednické čtvrti, zahradní městečka a čtvrti vilových domů. Relativně významná byla i nepřímá urbanizace pražského zázemí, které v některých oblastech přerostlo v klasickou suburbanizaci.⁴⁷ Takto sociálně diferencované

45 Jaromír KORČÁK, Vylidňování jižních Čech: studie demografická, Praha 1929; Josef POHL, Vylidňování venkova v Čechách v období 1850–1930, Praha 1932.

46 Jiří MUSIL, The Development (jako pozn. 33).

47 Martin OUŘEDNÍČEK, Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu, in: Suburbanizace

území kapitalistického expandujícího města začalo být na konci třicátých let ovlivňováno politickými a společenskými událostmi, které významně přeměnily mechanismy urbanizačního procesu v Praze. Procesy růstu města, jeho prostorová expanze a utváření heterogenního vzorce sociálních oblastí byly později výrazně ovlivněny světovou válkou a bytovou a zaměstnaneckou politikou socialistického období.⁴⁸

a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky, red. Luděk Sýkora, Praha 2002, s. 39–54.

48 Text vznikl jako výsledek projektu č. DF12P01OVVo33 „Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS“, který podpořilo v rámci programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Ministerstvo kultury České republiky. Autor děkuje rovněž Martinu Křivkovi za kartografické zpracování map.